

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ЗАСАД (ПРИНЦИПІВ) КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

КАПЛЯ Олександр Миколайович - доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри правових дисциплін Одеського інституту Міжрегіональної академії управління персоналом

DOI:10.32782/NP.2019.4.11

УДК 343.1

В научной статье сделана попытка построения философско-правовой концепции основ (принципов) уголовного процесса Украины. Определены философский и правовой аспекты системы принципов уголовного производства.

Ключевые слова: суд, уголовный процесс, принципы, независимость, мировоззрение, менталитет.

Постановка проблеми

В українській процесуальній науці безпосередньо не ставилося питання філософсько-правової концепції системи принципів (засад) кримінального процесу. У теоретичних конструкціях, присвячених принципам судочинства, процесуалісти у своїх міркуваннях спочатку обирали поняття принципу процесу, а потім переходили до конструювання їх системи. Далі проводилася їх персональна характеристика. Як правило, на цьому і закінчувалися міркування, пов'язані з дослідженням принципів процесу.

Подібний підхід до дослідження засад процесу, на наш погляд, спрощує їх природу, за рахунок замовчування важливих властивостей. Часом навіть складається враження, що вони є продуктом абстрактної розумової діяльності одних тільки процесуалістів. Однак, це далеко не так, професор В.Т. Томін вважає, що не слід спрощувати природу принципів кримінального процесу, оскільки вони є елементами світогляду і «з'являються ще до того, як вони формулюються законодавцем».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Засади (принципи) принципів судового процесу як визначальна категорія привертає увагу науковців різних галузей процесуального права. У цій сфері відзначаємо праці М. Цвіка, М. Якуба, М. Козюбри,-Ж. Зіллера, Ю. Шемшученка.

Аналіз точок зору науковців, які досліджували це питання, свідчить, що немає єдиної думки щодо концепції побудови цілісної системи принципів кримінального провадження України.

Мета статті

Побудова філософсько-правової концепції засад (принципів) кримінального процесу України. Визначення філософського та правового аспектів системи принципів кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу

Принципи вітчизняного судочинства, будучи елементом світогляду, так само повинні спиратися на духовні цінності українського народу. Під духовними цінностями нашого народу розуміються такі його цінності, опора на які давала йому змогу не тільки самому зберігатися, але і розвиватися, створюючи свою власну своєрідну культуру. «Бо культура, – говорить Г. Зіммель, – перш за все створює можливість підсумувати досягнення людства, веде до того, що людина не тільки нащадок, але і спадкоємець»[1, с. 201].

Звернення до культури і традицій українського суспільства є звичайним способом аргументації для досліджень, що здійснюються із судочинної проблематики. Вона дозволяє нам говорити про те, що традиції в нашій свідомості відіграють не останню роль.

Науковий і буденний світогляди, будучи самостійними типами світогляду, в той же час виявляються тісно взаємопов'язаними і взаємообумовленими. Здається, що кожен тип світогляду має суттєвий вплив на вироблення концептуальних доктрин, включаючи і кримінальний процес. Бо науковий світогляд детермінує наукову парадигму того чи іншого наукового співтовариства, а буденний світогляд інтегрує в себе елементи народної мудрості, міфологічної, релігійної, наукової, естетичної та філософської свідомостей.

«Без урахування менталітету українського народу, на наш погляд, усі міркування про засади кримінального провадження є безплідними. Справа в тому, що менталітет є єдиним способом зв'язку численних систем світоглядних ідей, що функціонують у судочинстві, надаючи йому цілісність. У кінцевому підсумку менталітет створює реальну картину судочинства і скріплює єдність традиції в процесуальній сфері. (Під менталітетом у цьому дослідженні розуміється система розумових (інтелектуальних) механізмів сприйняття і розуміння світу, які дозволяють сприймати, усвідомлювати і перетворювати світ.)

Засади кримінального судочинства є елементами духовності і включають в себе інтегративну впорядкованість різних систем світоглядних і несвітоглядних ідей, що функціонують у суспільстві. Принципи судочинства «не вихідний пункт дослідження, а його кінцевий результат; ці принципи не застосовуються до природи і до людської історії, а абстрагуються з них; не природа, що не людство погодиться з принципами, а навпаки; принципи правильні лише настільки, наскільки вони відповідають природі й історії»[2, с. 34].

В історичному аспекті питання про поняття принципів кримінального судочинства у вітчизняній процесуальній науці не ставилося аж до середини шістдесятих

років минулого століття. Вперше в радянській науці питання про поняття принципу кримінального процесу було розглянуто В.Т. Томіним у 1965 році. Він звернув увагу процесуалістів на те, що будь-який «принцип, будучи виведеним з основоположних вказівок партії, з загальної правосвідомості, з законодавства та практичної діяльності державних органів, починає надавати на все це, а особливо на нове законодавство та загальну спрямованість практичної діяльності безпосередній вплив ... »[3, с. 31].

У наведеному вислові революційність наукової ідеї полягала в наступному.- В.Т. Томін, розглядаючи природу принципів кримінального процесу, виходить з того, що його принципи виводяться: по-перше, з офіційної ідеології держави («з основоположних вказівок партії») і загальнонародної (буденної) правосвідомості; по-друге, з законодавства та практичної діяльності державних органів. Крім того, він акцентував увагу на взаємозалежності і взаємовпливі принципів судового процесу та ідеології держави, повсякденної правосвідомості, законодавства і практичної діяльності державних органів.

Ідеї В.Т. Томіна суперечили панівному в той час науковому розумінню принципів процесу. Справа в тому, що до середини шістдесятих років двадцятого століття процесуалісти виходили з того, що принципи кримінального процесу є продуктом однієї лише законотворчості, внаслідок чого до них висувалася вимога бути обов'язково записаними в законі [4, с. 43]. Наприклад, М.Л. Якуб писав: «До принципів кримінального процесу відносяться такі найбільш загальні положення, керівне значення яких визнано законодавцем і які в силу цього підлягають обов'язковому здійсненню в процесуальному законодавстві, у всій регульованій ним сфері відносин [5, с. 26].

Ідея про похідний характер принципів процедури від процесуального законодавства дозволила в процесуальній науці сформувати цілий науковий напрям, який і сьогодні має цілу когорту своїх прихильників.

Але ми дотримуємося трохи іншої думки. На наш погляд, в ідеалі законодавство повинно бути похідним від принципів. Сво-

їм потенціалом принципи повинні забезпечувати: по-перше, реалізацію цінностей, що охороняються законом; по-друге, законні інтереси особи, права якої порушено. Принципи судочинства є своєрідними мотивами процесуальної діяльності. Їх дотримання забезпечує належну судово-процесуальну діяльність.

Таким чином, принципи кримінального процесу повинні бути проявом нашої культурно-історичної спадщини (духу), виступати в ролі провідних мотивів для посадових осіб і забезпечувати реалізацію: по-перше, фундаментальних цінностей, що охороняються законом; по-друге, законні інтереси особи, права якої порушено.

Такий висновок дозволяє стверджувати, що при всій переконливості законодавчого підходу в розумінні принципів процесу, воно за своєю сутністю є скоріше неправильним. Помилковість цього напрямку на думку В.Т. Томіна, полягає в тому, «що принцип, записаний у законі, є відображенням незалежно від цього формулювання існуючого принципу, об'єктивно існуючої закономірності. ... Навіщо ж нам виводити принципи з законодавства, коли саме законодавство повинно вдосконалюватися на основі цих принципів».

Таким чином, у філософському аспекті концепції принципів простежуються три їх ознаки: по-перше, принципи є духовно-практичною спадщиною, по-друге, принципи включають у себе кримінально-процесуальне законодавство, по-третє, принципи є фундаментальними ідеями кримінального процесу.

Правовий аспект нашої концепції заснований та тому, що в сучасному світі кримінальний процес є єдиним універсальним інститутом захисту прав та законних інтересів громадян від кримінальних посягань, що уособлює поєднання двох самостійних механізмів, а саме виконавчої та судової гілок влади [6, с. 117]. При тому цей інститут визнається універсальним як у рамках національної правової системи, так і у масштабах загальносвітової системи. Саме тому розгляд питання про принципи кримінального процесу нашої країни повинен передувати розгляд загальновизнаних

принципів і норм міжнародного права, що є основою національного судівництва. Вони визначають характер і зміст системи принципів судочинства в національних правових системах. Віднесення їх до числа передумов формування теоретичної моделі вчення про принципи, на наш погляд, обумовлено наступними факторами:

1) концептуальним значенням міжнародного права для доктрини кримінального процесу в цілому;

2) обов'язковістю для держав, які визнали відповідні міжнародні акти, закріплених у них принципів при формуванні національної судової системи;

3) розвитком вітчизняної науки процесуального права, визначенням тенденцій і перспектив вдосконалення кримінального судочинства України відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права;

4) визнанням пріоритету загальновизнаних принципів і норм міжнародного права в науковій концепції забезпечення прав і законних інтересів особистості.

5) неприпустимістю порушень загальновизнаних принципів і норм міжнародного права при розробці та вдосконаленні вчення про принципи кримінального процесу.

Грунтуючись на загальновизнаних принципах, слід проводити дослідження як самих принципів кримінального процесу, так і процесуальних засобів забезпечення їх виконання.

Порядок кримінального провадження в Україні встановлюється КПК України[7], заснованим на Конституції України і загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Серед норм міжнародного права, що відносяться до предмету регулювання кримінального процесу, найбільше значення мають:

а) універсальні норми, що закріплюють правовий статус людини: Загальна декларація прав людини (1948); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

(1950): Міжнародний пакт про громадянські і політичні вдачі (1966);

б) норми, прийняті міжнародними організаціями, що стосуються статусу окремих учасників судового процесу: Основні принципи незалежності суду (1985); Кодекс поведінки посадових осіб та підтримання правопорядку (1979); Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (1985 г.); Основні положення про роль адвокатів (1990 р);

в) норми, що визначають порядок міжнародного співробітництва з процесуальних питань: Європейська конвенція про видачу (1957 р); Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах (1959 рік); Мінська конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах (1995 г.);

г) рішення міжнародних організацій, а також міжнародних судів і трибуналів, чия компетенція визнана Україною, зокрема особливо важливі для кримінального процесу рішення Європейського суду з прав людини, прийняті за скаргами громадян України.

Дані норми закріплюють основні права і свободи особистості, а також принципи, якими повинні керуватися суди під час провадження у справі. Ці норми мають велике значення для судочинства, оскільки служать орієнтиром для більшості держав у визначенні національної концепції судочинства і складають його основу.

Наприклад, у Статуті ООН справедливості визнана основою світового порядку. У ст. 1 даного документу вказується, що мета підтримання миру і безпеки повинна досягатися відповідно до принципу справедливості. Справедливість знайшла відображення у Загальній декларації прав людини 1948 року, у Міжнародних пактах про економічні, соціальні і культурні права, про громадянські і політичні права 1966 р, у Статуті Ради Європи 1945 року, в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і в багатьох інших міжнародних актах. Віденська декларація про злочинність та правосуддя: відповіді на виклики ХХІ століття, прийнята десяти-

Конгресом ООН 15 квітня 2000 р вказала на відповідальність кожної держави за запровадження і підтримку справедливої, відповідальної, етичної і ефективної системи правосуддя.

У Загальній декларації прав людини також закріплені основні загально визнані принципи і норми міжнародного права, серед яких були і положення, що стосуються права на суд: «Кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією чи законом» (ст. 8); «Кожна людина для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обгрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом» (ст. 10); «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для його захисту» (ч. 1 ст. 11).

Загально визнані принципи змагального процесу закріплені в п. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод: «Кожна людина має право при визначенні її цивільних прав та обов'язків і при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти неї, на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону». На виконання прийнятих на себе Україною міжнародних зобов'язань, ці принципи повинні обов'язково бути присутнім у системі принципів національного судочинства.

Також важливим є рівень забезпечення реалізації принципів судочинства. У свій час М.В. Цвік жалкував про те, що у нас «за традицією, що склалася ще у радянський період, принципи права сприймаються не як керівні настанови, положення, а як щось суто декларативне та абстрактне. Насправді ж правові принципи загалом виступають

АНОТАЦІЯ

У науковій статті зроблено спробу побудови філософсько-правової концепції засад (принципів) кримінального процесу України. Визначено філософський та правовий аспекти системи принципів кримінального провадження.

Ключові слова: суд, кримінальний процес, принципи, незалежність, світогляд, менталітет.

SUMMARY

In the scientific article attempts to construct a philosophical concept and legal principles (principles) of the criminal procedure of Ukraine. Determined philosophical and legal aspects of the principles of the criminal proceedings.

Keywords: court, criminal procedure, the principles of independence, outlook, mentality.

своєрідними «нервовими центрами права», вимогам яких повинні відповідати і підкорятися усі правові норми, щодо яких принципи мають пріоритет» (8, с. 58).

Як **висновок** можна зазначити, що принципи кримінального процесу повинні бути проявом нашої культурно-історичної спадщини (духу), виступати в ролі провідних мотивів для посадових осіб і забезпечувати реалізацію: по-перше, фундаментальних цінностей, що охороняються законом; по-друге, законні інтереси особи, права якої порушено, а також відповідати загальновищезначим принципам міжнародного права у сфері судівництва.

Література

1. Зиммель Г. Избранные работы: пер. с нем. / Г. Зиммель; сост. А. Жаровский; ред. А. Юдин. – К. : Ника-Центр, 2006. – 440 с.
2. Енгельс Ф. Анти-Дюринг. – М., 1957. – С. 34.

3. Томін В.Т. К вопросу о понятии принципа советского уголовного процесса // Томін В.Т. Избранные труды / Предисловие С.П. Гришина. – СПб., 2004. -С. 31.

4. Чельцов М.А. Советский уголовный процесс. – М., 1962. – С. 43

5. Якуб М.Л. Демократические основы советского уголовнопроцессуального права. – М., 1960. – С. 26.

6. Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю процесуальної діяльності адміністративних судів України (Київ, 1 – 2 жовтня 2015 р.) / за заг. ред.-О.М. Нечитайла. – К.: Ваіте, 2015. – 448 с.

7. 108. Кримінальний процесуальний кодекс України: Прийнятий 13 квітня 2012 року // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10. – Ст. 15.

8. Цвік М.В. Фундаментальні проблеми теорії права / М.В. Цвік // Антологія української юридичної думки. – в 10 т. – К.: Юридична книга, 2005. – Т. 10.